

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

ДИАНА ТОДОРОВА КОСЕВА-ТОТЕВА

**СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА
СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане
на образователната и научна степен доктор

СОФИЯ, 2015

**ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН
СЕКТОР ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА**

ДИАНА ТОДОРОВА КОСЕВА-ТОТЕВА

**СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА
СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане
на образователната и научна степен доктор

Научен консултант
доц. д-р Емануел Мутафов

Рецензенти:
чл.-кор. проф. Елка Бакалова
чл.-кор. проф. Иванка Гергова

СОФИЯ, 2015

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание на ИГ *Средновековно и възрожденско изкуство*, проведено на 15.09.2015 г.

Дисертационният труд включва две части. Първата част е 350. с. текст, 30 чернобели и 27 цветни илюстрации и приложение с архитектурния план и украса на средновековните църкви. Във втората част са събрани таблиците, които илюстрират каталога (284 кат. номера) и аналозите на стенописите (I-XXXVII).

Публичната защита ще се състои на ..... от 11:00 часа в заседателната зала на Института за изследване на изкуствата на ул. *Кракра* 21 на заседание на научно жури в състав: чл.-кор. проф. Елка Бакалова; доц. д-р Емануел Мутафов, ИИИЗк; чл.-кор. проф. Иванка Гергова, ИИИЗк; проф. д-р Милияна Каймакова, СУ; проф. Хитко Вачев, РИМ, В. Търново; доц. д-р Георги Николов, СУ, резервен член; доц. д-р Ралица Русева, ИИИЗк, резервен член.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в отдел *Административно обслужване* на ИИИЗк, София, ул. *Кракра* 21.

Дисертацията е посветена на стенописите, постъпили от археологическите проучвания на църквите в средновековната българска столица – Търново, в някои от които взех лично участие и получих възможност да публикувам този материал.

Не са много паметниците на средновековната живопис, запазени на територията на Република България. Новооткритите фрески напоследък стават рядкост и изследователите се насочват към разглеждането на отделни детайли и значително по-фрагментиран стенописен материал.

Целта на настоящото изследване е да представи конкретни наблюдения и изводи, свързани с нов стенописен материал, постъпил от археологически разкопки на различни църкви в столично Търново: от крепостите Царевец, Трапезица, укрепеното подножие и близката и по-далечна околност. Всичко това се прави за първи път и събраният материал трябва да се подложи на още по-задълбочено изследване, да се потърсят паралели и се установят влияния, взаимодействия и стилови особености.

Усилията ми бяха насочени към разкриване, полева обработка, консервация, реконструкция и опит за датировка на фрагментираната живопис. При датировката на стенописите са използвани и стратиграфски данни, или друг съществен за определяне материал, предоставени от археолозите.

Написването на дисертацията бе улеснено от повечето археолози, които предоставиха материали и наблюдения от своите разкопки във Велико Търново. Ползвани са съветите на колеги от Института за изследване на изкуствата при БАН, Националния археологически институт при БАН, специалисти от реставраторската колегия, и др., на които благодаря. Задължена съм за съдействието и помощта на проф. Е. Бакалова, Бр. Цветкович (Угодиха, Сърбия), Я. Сисиу (Костур, Гърция), Г. Геров (Новград, Русия), Г. Голубиас, (Солун, Гърция), отец Юстин Симонопетридис (Атон), проф. о. Павел Стефанов, както и на проф. Ст. Бояджиев. Изразявам своята признателност и на своя научен консултант, доц. д-р Емануел Мутафов, за цялостната подкрепа и сериозната и своевременна помощ при подготовката на текста на дисертацията.

I глава. СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ– ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА.

Почти всички църковни постройки в Търново, свързани със столичния период на града (1185-1393), са открити по археологически път. Това са 60 църкви, вътрешността на които при всички случаи е била декорирана със стенна живопис, а в някои от тях и с мозайки.

I-1. Първи сведения за църковната живопис.

Конкретни данни за средновековната живопис откриваме само в житието на търновския патриарх Йоаким I (1235-1246) и в ктиторския надпис на цар Иван Асен II (1218-1241) от църквата „Св. 40 мъченици“. В първия случай става дума за монашеския живот на Йоаким, който със средства, дарени от цар Иван Асен II създава скален манастир на името на великия архистратег Михаил и с това слага началото на Ивановската монашеска колония. Единствено в надписа върху мраморната колона същият владетел ясно заявява, че създава из основа и със живопис украсява до край пречистата църква, в името на светите Четиридесет мъченици, с помощта на които „...в дванадесетата година от моето царуване, в която година се изписваше този храм, излязох на бран в Романия ...“.

По-системни проучвания на стенописите в началото на XX в. се свързват с ранната изследователска дейност на А. Грабар, който в своя труд за религиозната живопис в България предлага ценни наблюдения за по-голямата част от запазените у нас, включително и в Търново, паметници на средновековното изкуство. Не закъсняват и резултатите от разкопките на търновските старини, извършени от Ж. Съор (1900-1901 г.). При земетресението през 1913 г. много от църквите са разрушени, а малко по-късно започват и първите реставрационни работи, съпроводени с разкопки на крепостните стени, дворците и патриаршеския комплекс. Най-мощабни са археологическите проучвания във Велико Търново след 1966 г., като разкопките са съсредоточени първоначално върху основната столична крепост на хълма Царевец, Великата лавра „Св. 40 мъченици“ и църквата „Св. Димитър“. В края на XX и началото на XXI в. се провеждат разкопки на други обекти: Килифаревски манастир, Стария Преображенски манастир, Великата лавра „Св. 40 мъченици“, крепостта Трапезица, квартала Френк хисар, манастира „Св. ап. Петър и Павел“, църквите „Успение Богородично“, църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“, църквата до Горско Ново село и др.

I-2. Стенописи, открити при разкопки и строителни работи.

Столицата на възобновената през 1185 г. българска държава Търново има значителен по-големина териториален обхват. Градът е бил разположен върху

хълмовете Царевец и Трапезица, между тях по двата бряга на р. Янтра, в югоизточния склон на Царевец, в западния склон на хълма Момина крепост и в северозападната част на хълма Трапезица.

Църкви в цитаделите. Конкретни данни за църковното строителство в двете основни крепости предоставят разкритите досега 43 църкви. От тях произхожда стенописен материал, който е с различно количество и състояние на запазеност.

Стенописи от крепостта Царевец. През 1900 г. са открити основите на *патриаршеската църква „Възнесение Христово“*. Стените ѝ били украсени с фигури на светци, запазени от кръста надолу, които се разрушили. При проучването на *царските дворци* е разкрита дворцовата *църква „Св. Параскева“*, която се намира точно срещу представителната тронна зала и е била украсена с мозайки и стенописи, от които са оцелели незначителни части.

По-сериозни възможности за наблюдения и изводи предлага стенописния материал от две църкви в квартала покрай южната крепостна стена. В едната от тях - *църква № 12*, са открити 2500 фрагмента, повечето от които имат двуслойна живопис. Над 3000 фрагмента от стенописи са открити в *църква № 9*, до т. нар. Балдуинова кула.

Стенописи от крепостта Трапезица. Първите разкопки на хълма се провеждат през 1884 г., когато се разкриват три църкви с №№ 2, 3 и 4. През 1900 г. Ж. Сърор разкопава 14 църкви, почти всички покрити със стенописи. През 2008 и 2012 г. още две църкви №№ 19 и 20 разкрива К.Тотев. От всичките църкви на Трапезица с по-цялостно запазени на място стенописи са тези с №№ 6, 8, 10, 11, 13 и 14. Със своята комбинирана украса от стенописи и мозайки се отличава *църква № 5*. При последните археологически разкопки (2007-2014 г.), също са намерени стенописи, особено при църква № 19, около църква № 12, манастирския комплекс при църква № 8 с новооткритата игуменарна, южната галерия на църквата и галерията от запад на трапезарията. Значителен стенописен материал е разкрит и обработен и при новите разкопки на църква № 2.

Църкви в кварталите. Освен върху двете крепости на хълмовете Царевец и Трапезица, столичният град се простирал и в приречните ивици на р. Янтра, където са били обособени няколко квартала. Тук са разкрити 13 църкви.

За строителството на търновската *църква „Св. Димитър“* в края на XII или през XIII-XIV в. все още се спори. За ранната датировка настояват археолозите-

проучватели, докато стенописите от първия слой хронологически се отнасят в третата четвърт на XIV в. Стенописната декорация на *църквата „Св. Четиридесет мъченици“*, според ктиторския надпис на цар Иван Асен II, е била изцяло завършена през 1230-та година. Въпреки конкретните данни, изясняването на датировката на оцелялата живопис в храма е тясно свързано с дискусията за архитектурната история и археологическата среда на целия комплекс. Анализът на запазените и новооткрити стенописи, позволява да се отнесат регистрираните живописни слоеве към отделните основни периоди от функционирането на църквата „Св. 40 мъченици“. Стенописите в *църквата на юг от „Св. 40 мъченици“*, открита през 2007 г. от К. Тотев, са датирани във втората половина на XIV в.

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ заема специално място сред столичните храмове от времето на Иван Асен II. От Похвалното слово за св. Йоан Поливотски, научаваме, че църквата, заедно с целия околнен манастир е изградена по поръка на съпругата на цар Иван Асен II, царица Ана (1221-1237). Претърпяла преустройства, църквата оцелява до земетресението през 1913 г. През 1972 г. реставраторът Л. Койнова разчиства неизвестните дотогава фрагменти от първото стенописване. Не е изключено в границите на този манастир да влиза разкритата през 1917 г. от М. Москов, *църква „Св. Иван Рилски“ (1)*, както и църква „Св. Иван Рилски“ (2), открита през 2008-2012 г. от Н. Овчаров и Х. Вачев.

Църкви в околностите. В близката и далечна околност на Търново по археологически път са открити църквите при селата Леденик, Хотница, тази в близост до манастира „Св. Троица“, църквите при с. Горско Ново село, Златаришко, с. Росица, Павликенско, т. нар. Стар Преображенски манастир и Стария Килифаревски манастир, а за други се знае само от писмените изворите и по-късните сведения на краеведи, какъвто е манастира в местността Трошана, наречен „Св. Марко“, този в местността „Устито“, манастира „Св. Богородица Одигитрия“ на Света гора и манастира „Св. Богородица Темнишка“, край с. Първомайци и др.

1-3. Консервационно-реставрационни проблеми на стенописния материал.

Изграждането и поддържането на защитните постройки на разкритите църкви се превръща в сериозен проблем за опазването на стенописите. Събарянето или повредите на покривите нанася непоправими поражения на живописиста. Има случаи, в които отдавна свалени стенописи, все още чакат времето, когато ще бъде завършена тяхната реставрация. В археологическите депа и складовете се пазят сандъци със стенописни фрагменти, които не са консервирани и все по-трудно се разпознават, а

сигнатурата е обезличена, т.е. материалът става безпаспортен. При откритите по археологически път части от стенописната декорация в най-голяма степен е прекъснато взаимодействието с останалите образи и сцени, така че единствено сведенията за техния произход реабилитира превръщането им в музейни експонати.

II глава. СТЕНОПИСИ ОТ УКРСАТА НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦЪРКВИ.

Изследването на стенописите, открити при разкопки в столицата на Второто българско царство, са разгледани по комплекси – църкви и манастири, а в редки случаи се имат предвид дворцови постройките и зали.

II-1. Стенописи от църквите на крепостта Царевец.

При археологическите проучвания на цитаделата са разкрити 24 църкви. Само при 5 от църквите не са намерени останки от стенописна украса. Стенописният материал от останалите църкви е загубен или обезличен.

Църковно строителство. Топография на стенописите. Наблюденията и сравненията на църковното строителство, планировка и хронология, позволяват да се разграничат някои от храмовете, построени в XIII, от тези в XIV в. В първата група попадат църквите с №№ 1, 9, 11, 13, 16, 18 и 20, докато във втората са №№ 10, 14, 15, 17, 21 – 24. Изворовият и нумизматичен материал определят съществуването на Патриаршеската и Дворцовата църкви в края на XII или в самото началото на XIII в.

Единични фрагменти. Отделни стенописни фрагменти са открити при разкопките на четири обекта на Царевец – *Дворцовите зали, Дворцова църква, църква № 12 и църква № 19.*

Живопис от църква № 9. Повече възможности за наблюдения и изводи предлага стенописният материал от *църква № 9*, сред който са открити части от 21 различни лица. Структурата е многопластова, изпълнена в комбинирана техника. Характерът на живописата от църква № 9 все още е свързан с образци от средата на XII в., а същевременно държи стилова близост със синхронни паметници от началото на XIII в. Нейната датировка се отнася към началните десетилетия на XIII в.

Обща характеристика. Липсата на достатъчно запазени фрески от разкопките на крепостта Царевец затрудняват възможностите за обективни обобщителни изводи. Църквите, които със сигурност са строени в началните десетилетия от възстановяването на Второто българско царство не са много, но впечатляват със сравнително големите си размери и по-усложнена архитектура.

Трудно е да се изложат наблюдения за интериорната украса на дворецовата архитектура. Остатъците от стенописи са безспорно свидетелство за наличието на светска живопис независимо, че не може да се установи нейният характер. На този етап от проучванията същото се отнася и за дворецовия храм, който не е изключено да е бил украсен едновременно със стенна живопис и мозайки.

II-2. Стенописи от църквите на крепостта Трапезица.

Архитектурните наблюдения и изследването на стила и иконографията на оцелялата живопис позволяват до известна степен да разграничим храмовете от XIII и тези от XIV в.

Проучвания, състояние, анализ. Разкритите през 1884, 1900, 2008 и 2012 г. църкви на Трапезица са деветнадесет. Повечето са еднокорабни, най-често засводени, като за подсилване на свода са използвани пиластри. Псевдоконструктивни ниши, украсени с глазирани панички и четирилистници по архиволтите на арките, разчленяват фасадите. Преобладават тези, строени с камъни и бял хоросан, декорирани с тухлени редове, но има и такива като №№ 9, 19 и 20, изградени на калова спойка. Части от стенописи все още стоят в църквите с №№ 3,4,6,8,10,11,13 и 14, а останалите са със съвършено оголени зидове.

Декоративната система на фреските от църквите на тази крепост показва редица общи черти. На първо място това е близостта в украсата на първите два регистъра на стенописите, предопределена до голяма степен и от сходството в архитектурния план на Трапезишките църкви.

Нови разкрития. Опит за периодизация. Напоследък се разкриха две нови църкви с №№ 19 и 20, игуменарната и галерията към трапезарията (църква № 9) на комплекса при църква № 8. Изводи за ктиторите на църквите, предложиха разкритите гробове в притворите на църкви с №№ 2, 12, 19 и 20.

Стенописи от църква № 2. Разкритите фрагменти от лица и фигури, дрехи, орнаменти и надписи, предлагат ограничена информация за категоричен анализ. Съпоставяйки живописното изграждане, с това от другите средновековни църкви в Търново, строителството и стенописването на храма може да се ориентира в първата половина на XIV в. Оказва се, че стенописите на отделни места са двуслойни, т.е. църквата изглежда е била частично преизписана. Регистрирани са и фрагменти от розова мазилка, допълнително оцветена в червен и охров цвят, която може да се свърже с украсен цокъл на фасада или открита галерия.

Стенописи от църква № 4. От стенописната украса на тази църква са съхранени фрески по северната стена на притвора и наоса. Цокълната драперия от притвора е много близка до тази от църквата на Стария Преображенски манастир, което подсказва за едновременно живописване, или дори за един и същ зографски екип, работил през XIV в. и в двете църкви.

Стенописи и мозайки от църква № 5. Вътрешността на църквата е била декорирана с живопис и стенна мозайка. От стенописната украса са оцелели два образа. Единият е представен в профил с вдигната лява ръка, а другият е на възрастен мъж с побеляла коса, мустаци и брада. Църквата придобива известност с разкритите фрагменти от стенна мозайка. Отсъствието на светлосенки е заместено от смели колоритни съчетания и контрастното съпоставяне на цветовете. По отношение на техниката на изпълнение и ярката експресивност при изграждане на лицата, мозайките от църква № 5 стоят най-близко до тези от църквата „Св. Апостоли” в Солун (1312-1315).

Стенописи от църква № 6. Стенописите са запазени върху северната стена на църквата. В първия регистър се различават части от прави фигури на светци, облечени в дълги хитони. Цокълната драперия в олтара е украсена с малки ромбове с вписани кръстове. В абсидата са запазени части от фигури на архиереи от сцената „Поклонение на жертвата”. Датата на стенописите е от края на XIII и дори началото на XIV в. Не е изключено храмът да е имал и по-ранна украса, за което подсказва застъпването на стенописни слоеве в североизточния ъгъл на притвора. По южната фасада на църквата, почти до основата, е запазена стенописна драперия.

Стенописи от манастирския комплекс при църква № 8. Това е най-голямата църква на Трапезица, разкрита през 1900 г. Още тогава около нея са регистрирани сгради от манастирски ансамбъл. При изграждането на църква № 8 и комплекса около нея са регистрирани два строителни периода: ранен, с първото строителство на църквата от 30-те – 40-те години на XIII в. и късен - към средата на XIV в., свързан със строителството и живота на манастира. При проучванията в комплекса и по-конкретно в трапезарията и новооткритата игуменарна са намерени фрагменти от живописната украса. Върху каменни и бигорни блокове са запазени части от изображения на бюстови светци в медальони. Пълното сходство между откритите при първите разкопки образи в медальони и декоративни композиции и тези, от новите археологически проучвания, показва че второто живописване е станало не по-рано от средата на XIV в. Ранният живописен слой не е запазен.

Стенописи от църква № 10. Живописиста в тази църква се характеризира с подчертан вкус към детайла, който ясно се откроява при военските изображения в наоса, както и в изпълнението на приапсидните декоративни пана. Цокълна драперия украсява не само апсидата, но и северната стена на притвора. Запазените части от фигури върху западната, северната и източната стени на притвора, държат връзка с традиционната монашеска програма. Датировката на стенописите е около средата на XIII в.

Стенописи от църква № 11. По четирите стени на наоса и притвора са запазени следи от цокълната украса. Заслужава внимание двойно преплетеният сърцевиден орнамент. Декорацията по олтарната цокълна драперия е характерна за втората половина на XIV в.

Стенописите от църква № 12. Сведения за живописиста от първите проучвания на църквата липсват. При новите разкопки са открити части от лица, свързани с първото живописване към края на XIII в., както и с втория живописен слой от XIV в. От късната украса са запазени части от фигури, одежди и орнаментални композиции.

Стенописи от църква № 13. Това е църквата с най-много запазени стенописи. Важен за датата на църквата е открития през 2013 г. графит с надпис, върху южната стена на наоса. Вероятно това е дата, чийто прочит, според нас е ζ Z ξ (1252 г.)

Стенописи от църква № 14. Оцелялата живопис е върху северната стена на притвора и наоса и върху северната част на апсидата. Датировката на стенописите е от XIV в.

Стенописи от църква № 19. Установи се, че храмът е имал три стенописни слоя. От първия живописен слой специален интерес заслужават два фрагмента със запазени изображения на ръка с присвити пръсти и част от лицето на архангел (?), както и фриз от флорален повлекор орнамент, който е украсявал корниз, пиластър или друг архитектурен детайл. За образите от второто живописване съдим единствено от три малки фрагмента, от едно и също лице. Оцелели са части от различни облекла и ризници на светци-войни, декоративни растителни орнаменти и отделни кирилски букви. От последния, трети слой, са запазени няколко основни групи фрагменти, включващи дипли от различни дрехи, дясната част от фигура на светец, запазена до кръста, части от природни пейзажи, рамки и бордюри от вътрешни и външни ъгли и разделителни пояси на отделните изображения. Най-ранната живопис е от самия край на XII, или по-скоро съвсем в началото на XIII в. Вторият слой е датиран около

средата и втората половина на XIII в., а последният, трети слой, е полаган към средата или втората половина на XIV в.

Обща характеристика. Интензивното застрояване на Трапезица води до изграждане на църкви, много сходни като архитектурна схема, размери, строителни похвати, тематична и стилово-иконографска характеристика на стенописната украса. Иконографската програма в първия регистър на неголемите притвори навсякъде е свързана с изображения на монаси, преподобни и църковни отци, разнообразени с ктиторски композиции, често свързани с погребенията, извършени в тази част на храмовете. В първия регистър на наоса са запазени прави фигури на светци-войни, лечители и мъченици. В олтарните пространства почти навсякъде са оцелели части от сцената Поклонение на жертвата, като различията основно са в диспозицията на архиереите, представени фронтално или в полупрофил.

II-3. Стенописи от църквите в кварталите.

Нови разкрития. При почти всички от разкритите досега 12 църкви в укрепените и неукрепени квартали на столицата са открити стенописи. Проучванията на тринадесетата църква, разкрита през 2014 г. в т. нар. квартал Френк хисар, не са приключили.

Стенописен материал. Запазената живописна украса от църквите и манастирите в кварталите на столицата, се разпределя в три групи. В първата попадат тези, запазени *in situ* в църковните ансамбли, докато във втората се включват откритите фрагменти при разкопките около тях. Към третата група се отнасят фрески от новооткрити църкви, като тази южно от „Св. 40 мъченици“, „Св. Иван Рилски“-2 и църквата във Френк хисар.

Църквата „Св. Димитър Солунски“. Стенописите от първия слой на места са доста избледнели, което не позволява по-задълбочено изследване на техния стил. Л. Мавродиева прави анализ на живописиста, с който променя дотогавашната датировка (края на XII в.), като изтъква, че процесията на ангелите-дякони, участници в Божествената литургия, се появява в стенната живопис на Палеологовата епоха, за да се развие и разпространи около и след средата на XIV в.

Велика лавра „Св. Четиридесет мъченици“. Стенописите от църквата се диференцират в две групи, като първата съдържа фрески, разкрити върху стените, а втората включва фрагменти, постъпили от разкопките около църквата. Археологическите стенописи най-общо са разделени на фрагменти с християнски и светски образи. От първите са запазени пет лица, сред които най-впечатляващ е

експресивният образ на мъж в профил. Стилът на живописване на този образ до голяма степен може да се сравни с изображенията на апостолите от сцената „Успение Богородично” от Милешево (1234-1243), както и с подобни персонажи от „Панагия Мавриотиса” в Костур (първите десетилетия на XIII в.). Образите с религиозна тематика от първия живописен слой на църквата са недостатъчни за привличане на аналогии с ясно изразено стилово-иконографско сходство.

Картината за фреските от първия живописен слой се разширява с откритата драперия от апсидата на храма „Св. 40 мъченици”. Тя е декорирана с едри главни букви. Върху запазените 11 дипли са оцелели изцяло или частично 8 от тях: I(?), K, Ц, Л, Г(?), Ъ(?), К, С. Липсата на разделителна пауза или знак между буквите, както и на титли, затруднява тълкуванието им и прави несъстоятелна хипотезата това да е края на посветителен надпис с дата. Възможно е, тези букви да са част от инициалите на имената на четиридесетте мъченици от Севастия.

Специално внимание заслужават светските образи и свързаните с тях костюми от втората група. Това са повече или по-малко запазени лица на трима мъже и три жени. Стилвата специфика и характерната диспозиция могат да определят две от двойките като владетелски, без възможност за категорична идентификация, тъй като липсват означителни надписи.

От първата двойка е запазена централната част от лицето на млад мъж, обърнато в полупрофил наляво с владетелска диадема. Важно е да се отбележи поразителната близост между този образ и стенописното изображение на св. Меркурий в манастира „Св. Богородица Космосотира” във Ферес (след 1152 г.). Към тази двойка принадлежи образът на млада жена, чието лице е обърнато в полупрофил надясно. Женското лице може да се свърже с владетелски образ, за което свидетелства ниската диадема и спускащият се воал покрай главата. За идентификацията на двата персонажа не може да се каже нещо по-определено, освен че това не са царски особи.

Другата двойка предоставя по-точни индикации, че всъщност това е царски портрет. От мъжкия образ са запазени средната част от лицето с носа, устните и брадата, силуета на прическата, както и висока корона, тип камилавкион. При основата на шията се виждат гънките от пурпурно наметало. Главата е обхваната от нимб, което подсказва, че изображението е на царска особа. Има възможност това да е на ктитора на храма – цар Иван Асен II. Аналогия на този образ се открива в изображението на св. Прокопий, отново от стенописите на „Панагия Космосотира”. Охрово-розовата карнация обаче е по-близка до изображенията на крал Владислав и

останалите представители на династията на Неманичите върху стенописите от Милешево. От женския образ е оцеляла само долната част с носа, устните, брадичката и скулите. Лицето е обърнато в полупрофил наляво. Към него принадлежат части от висока триредова корона. Потърсените стилови сходства свързват този образ с двете изображения на св. Богородица от сцената Благовещение и ктиторската композиция с крал Владислав в църквата в Милешево. Останалите два образа от същата група са на жена и млад мъж. Тяхната големина е сходна с тези от ктиторските композиции, но са запазени по-малко фрагменти. Въпреки това те имат ясно изразена стилова близост с владетелските портрети.

Живописиста върху фрагментите, открити в северния двор на църква „Св. 40 мъченици“, е сходна с фреските от параклиса „Св. Архангел Михаил“ при Иваново и най-общо с фреските от Милешево. Поразителното сходство на мъжките светски образи от църквата „Св. 40 мъченици“ с изображенията на четиримата светци воители, идентифицирани с владетели от Комниновата фамилия в църквата „Панагия Космосотира“ във Ферес не изключва възможността последните пряко да са използвани за модел.

Църква южно от храма „Св. 40 мъченици“. Храмът е имал един стенописен слой, от който са оцелели незначителни следи от цокълната живопис и регистрите. Откритите стенописи с образи на светци, архитектурен декор и цокълна украса, макар и фрагментарни, показват характера на стенописния ансамбъл и насочват датата във втората половина на XIV в.

Манастирът „Св. Апостоли Петър и Павел“. Оцелелите стенописи са от три различни периода. Първият живописен слой е представен от пет образа, изписани в арките на западния травей. Между двете колони от север са показани в кръгли медальони мъчениците от Едеса – Гурий, Самона и Авив. Върху южната арка са стояли други три медальонни образи, от които са запазени части от двама неидентифицирани светци. Лицата са живописвани с охрова карнация, нежнозелени сенки около силуета и бели бликове, изградени с изненадваща лекота и чувство за мярка. Карминените акценти, по бузите, брадичката и надвеждието създават впечатление за свежест и жизненост. Устните са малки, свити, с широка долна устна. Впечатляват широките зеници, които запълват голяма част от ириса на очите. Живописният стил и епиграфските особености отнасят първото стенописване на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ в 20-те - 30-те години на XIII в. Стилът е характеристика на живописиста намира близост със стенописите в Милешево, а

стенописването на църквата се свързва с екип художници, работили в Солун и околностите.

В близост до храма „Св. ап. Петър и Павел” са разкрити още две средновековни църкви, които както изглежда, се включват в манастирския комплекс „Св. Апостоли”. Всяка от тях има сериозни претенции да идентифицира своя патрон със св. Иван Рилски. По реда на откриването двата храма с този патрон означавам като „*Св. Иван Рилски*” (1) и (2). При проучване на наоса и притвора на първата църква са открити значително количество стенописи, които представляват образи на прави светци, от които са оцелели само краката. При проучването на втората църква са открити малкоформатни стенописни фрагменти с части от дрехи, рамки, фонове и букви от кирилски надписи, които не предлагат възможности за по-категорични изводи. Неизвестна е съдбата на открития стенописен материал на двете църкви, разкрити на западния склон на хълма *Момина крепост* (№ 1) и (№ 2), а стенописите и мозайките от църквата във Френк хисар все още не са доразкрити и обработени.

Общи изводи. Ктитори на изграждането и преустройствата на храма „Св. 40 мъченици” и „Св. Ап. Петър и Павел” се явяват самите български владетели, т.е. запазената живопис е свързана директно с управляващата династия. Остава загадката защо при ктиторските портрети от църквата „Св. Четиридесет мъченици” се използват като модели образите на четиримата Комнини от манастира във Ферес? Отговор на въпроса може да се търси в конкретното поръчителство на храма от Иван Асен II като символ на победата над епирския император Теодор Комнин и същевременно като негова царска гробнична църква. Стенописите от Ферес са най-близките и единствени на Балканите портрети на членове от прочутата императорска фамилия на Комнините, а Иван Асен II печели битка срещу един от техните наследници и се чувства съизмерим с тях като владетелско достойнство и авторитет. По тези причини изображенията от църквата във Ферес стават иконографски модел за царските изображения на Иван Асен II в храма „Св. Четиридесет мъченици”, а стилът на солунските зографи, с безспорни за времето си качества, оставя своя отпечатък и в тази църква на столично Търново.

II-4. Стенописи от църквите в околностите. Напоследък археологическите проучвания разширяват църковната топография и кръга на обектите в околностите на Търново, при които със сигурност се знае, че е регистриран стенописен материал. Това са пет църкви.

Старият Преображенски манастир. При спасителни разкопки, предизвикани от иманярски изкопи е разкрита малка църква, ситуирана, според археолозите, в южната част на манастира. Най-добре съхранена е стенописната украса в притвора. Върху първия регистър на неговата западна стена стоят изображенията на четирима светци-пустинници, на северната стена, западно от входа – една монашеска фигура и други четирима върху южната стена. Съществено място във вътрешната и външна украса заемат декоративните композиции: геометрични и растителни мотиви, както и свободни съчетания от тях върху цокъла, по колоните, капителите и арките, отделящи полетата на фигуралната стенопис. Характерната цокълна украса в притвора и фигурите на монасите насочват изписването на църквата в 40-те – 60-те години на XIV в.

Църква при с. Горско Ново село. По цялата северна стена на църквата е запазена цокълната украса. В първия регистър стоят изображения на прави светци, оцелели от пояса надолу. Въпреки разрушенията на стенописите и избледняването на колорита, на отделни места добре личи изящната рисунката, точната линия и вниманието към орнамента, с каквито се отличава стенописната украса в Трапезишките църкви №№ 10 и 13, датирани след средата на XIII в.

Църква при с. Хотница. По вътрешните стени на северния и южния зид са били запазени части от цокъла, върху който са регистрирани геометрични и растителни орнаменти. Засега тези стенописи не са открити и не могат да се направят заключителни изводи.

Църква при с. Леденик. Стенописите са от първоначалната и единствена украса на стените на църквата, която според археолога се отнася в XIII в. Открити са няколко запазени човешки лица от многофигурни композиции.

III глава. ОСОБЕНОСТИ НА ЖИВОПИСТА – АТЕЛИЕТА, ХУДОЖНИЦИ, ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ.

Фрагментираният характерът на материала, включен в изследването, не позволява да бъдат направени самостоятелни категорични изводи, но, от друга страна, откритите по археологически път стенописи допълват изследванията за монументалното изкуство на Второто българско царство.

III-1. Център или художествена школа – опити за формулировка. Дискусията за установеното от изследователите на изкуството явление „Търновска художествена школа” започва още в момента, когато се публикуват първите

паметници от столицата. Смисълът, който се влага в понятието „Търновска художествена школа”, е нейната самобитност и всеобхватност в рамките на два века, по време на Второто българско царство.

III-2. Живописна на столично Търново през XIII в. Победоносните походи на царете Калоян и Иван Асен II имат решаващо значение за утвърждаване на политическия авторитет на държавата. Избирането на Търново за столица и възстановяването на българската патриаршия са от значение за културния разцвет и сакралната топография на столицата. Събирането на мощи и реликви се превръща във важна политическа доктрина при управлението на владетелите от Асеновата династия, чрез която се утвърждава репутацията на средновековната българска държава.

Художествени процеси по време на управлението на цар Иван Асен II. За живописна на столично Търново в началото на XIII в. съдим по запазените стенописи в три църкви - „Св. Четиридесет мъченици” и „Св. Ап. Петър и Павел” в Търново и скалната църква „Събор Архангели” при с. Иваново, за които съществуват и конкретни исторически сведения. Характерът на живописна на тези църкви, свързани с Иван Асен II и неговото семейство, се отличава с редица особености, които отразяват интереса и предпочитанието на художниците към класическите модели. Зараждането на този специфичен стил се свързва с работата на солунски зографи, работили стенописите в южния кораб на църквата “Св. Богородица Ахиропиитос”, по времето на латинското управление на града (1204-1224).

Живописна в българската столица от средата до края на XIII в. Историческите условия в първата четвърт на XIII в. подсказват, че Солун е градът в който най-вече се формират автори и екипи, идеи и схеми и тук трябва да се търсят художниците, осъществили първите царски поръчки на Асеновци за стенописване на храмовете в българската столица. Това е живописна в църквите „Св. 40 мъченици” и „Св. Ап. Петър и Павел”, която дава насоката за развитие и формиране на вкуса и похватите на поне няколко авторски колектива, които както изглежда между 50-те и 80-те години на XIII в. получават и изпълняват престижни поръчки, както в столицата, така и в различни градове на държавата. Вероятно тези зографски екипи с техните ученици и помощници създават художествен кръг със собствен почерк в българската столица и въпреки че техния стил доминира близо половин век, трудно може да се говори за съществуването на художествена школа, а по-скоро всички те, заедно с иконописци, миниатюристи и занаятчии превръщат Търново през XIII в. в утвърден художествен център.

Еднакви стилови белези и иконографска програма свързват църквите с № № 10, 13, 19 (втори живописен слой) на Трапезица, църква № 12 на Царевец, църквата в Горско Ново село. Всички те са много близки с единствения изцяло запазен извънстоличен паметник от това време, църквата „Св. Пантелеймон и Никола” в Бояна. Подчертаното сходство може да се обясни с авторството на едни и същи зографи, чиято основна дейност е свързана с Търново, като вече утвърден столичен и художествен център.

В границите на Второто българско царство попадат не малък брой градски центрове, в които са издигнати и стенописвани многобройни църковни постройки. Това са крепостите, заедно с техните околности, в Провадия, Шумен, Преслав, Червен, Ловеч, Сливен, Казанлък, Стара Загора, Цепина, Асеновград, Мелник, Перник, Кюстендил, Видин, Варна, Каварна, Кастрици и т.н. Стенописният материал, открит в тях, понякога не предоставя възможност за датировка, а останалите археологически материали, монети и печати не винаги позволяват да се разграничат църквите, строени в XIII и в XIV в. Топографията на градовете и крепостите, издигнати през годините на Второто българско царство, тясно свързана с култовото строителство, отразява съществуването на голям брой храмове в различни краища на държавата, за украсата на които са били необходими организирани екипи художници.

III -3. Живописна на столично Търново през XIV в. Да се проследят някои от чертите на българската живопис в ареала на средновековната столица не е лесно, тъй като фрагментираното състояние на оцелелия материал показва само отделни страни от характера на Палеологовия стил. Има съхранени исторически сведения, които свидетелстват за интензивен художествен живот, особено по време на царуването на Иван Александър (1331-1371). Не са малко дарителските актове на самия владетел, неговите съпруги, роднини или други високопоставени лица, някои от които приемали монашеството, обдарявали съответния манастир, полагали грижи за неговите постройки и често поръчвали живописната украса на манастирските църкви.

Художественият живот на столицата през XIV в. През 1261 г. Константинопол е освободен от латинците и възстановява ролята си на първостепенен художествен център, което се отразява на водещите тенденции в монументалното и приложното изкуство и в българската столица. Специално място в изкуството на Търново заема проблемът за пресъздаване на образци, заимствани от различни паметници и техники. Той винаги е стоял на първостепенно място при изучаване художествените връзки на Византия със съседните ѝ страни. Копийността в тези случаи се отразява не само в

иконографията, но и в чертите на стила при разработването на отделни характерни детайли. Използваните византийски образци до голяма степен очертават посоката в развитието на изкуството и художествените занаяти през годините на Второто българско царство.

Мозаечна живопис. Активното строителство на нови църкви и утвърденият ред за тяхното стенописване са основния фактор, който стимулира художествения живот в столицата, т.е. монументалната живопис е тази, която налага водещите тенденции в българското средновековно изкуство. В декорацията на търновските църкви присъстват и изображения и сцени, изпълнени в мозаечна техника, достигнала своето съвършенство във Византия. Става ясно, че наред със стенописната декорация в църковния интериор е използвана и тази художествена техника. Изглежда мозаечната живопис не е запълвала цялата вътрешност на църковните постройки. По-вероятно е, тя да е заемала отделни части на храма или да става въпрос за мозаечни икони, които са поставяни на определено място върху олтарната преграда или проскинитариите. Няма съмнение, че византийски майстори са получавали поръчки в България, въпреки наличието на местни художници, с които са си сътрудничили в процеса на работа.

Стенописи. От последната четвърт на XIII в., до самото начало на XIV в. изглежда продължават да работят някои от екипите, участвали в стенописването на столичните църкви в годините около средата на XIII в. В стилово отношение тези художници най-общо запазват яркото колоритно звучене и орнаментиката на живописата от предходните десетилетия, но формите стават по-тежки, като се усеща отсъствието на деликатния рисунък. Не трябва да се пренебрегва фактът, че в този период намалява интензивното строителство на църкви извън столицата, предвид татарските нашествия. Към това време се отнасят фреските на църквите с №№ 5, 6, 12 и 14 на Трапезица, църква № 9 (втори период) и църква № 10 (първи период) на Царевец, както и църквата при с. Леденик, в които ясно откриваме някои от белезите на Палелоговото изкуство. Цокълните пояси са украсени с геометрични мотиви, имитиращи мраморни облицовки от типа „opus sectile”, а широки вътрешни архитектурни пространства са запълнени с „тапетен” тип композиции от геометрични или растителни елементи.(ц-ви № 6 и 12 на Трапезица).

Църковното строителство в Търново и в цялата държава бележи своя нов подем по време на дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331-1371). Същият владетел с неговото семейство и обкръжение стават ктитори на многобройни църкви и манастири, някои от които са изцяло възобновени и стенописвани, а други

новопостроени. С началото на неговото царуване изглежда се свързва стенописването на редица църкви в цитаделите и кварталите на столицата.

Ктиторството на Иван Александър в Ивановската отшелническа колония извън столицата, отразява нарасналата роля, която заема монашеството в обществения живот на държавата, във връзка с утвърждаване идеите на исихазма. Фактът, че около 60-те години на XIV в. те получават официално признание в Търново, обяснява липсата на съществени стилови различия между живописата на дворецовото и монашеското изкуство. Исихастките идеи определено може да се открият в съдържанието на живописата, в общата концепция и емоционални оценки, в интерпретацията на сцените и образите, а също така в някои специфични иконографски детайли, както в стенописите на пещерната „Църква” в Иваново, така и в екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици” и в Стария Преображенски манастир. Всъщност Ивановските стенописи бележат началото на онази тенденция към нарастване и усилване на драматичната експресия в изкуството от края на XIV в., чиято кулминация можем да открием в стенописите от Хрельовата кула на Рилския манастир и църквата „Св. Димитър” в Търново.

IV глава. КАТАЛОГ

Състоянието на материала и желанието да включва всичко известно за интериорната украса на църквите, наложи изработката на подробен каталог. В него са подбрани 300 фрески, представени под номера, сред които има отделни парчета или реставрирани пана. Всеки обект (църква, дворец, игуменарна, трапезария), включен в каталога, носи пореден номер от 1 до 27, следван от каталожните номера на стенописните фрагменти, които съдържа. В отделно приложение, в табличен вид, са показани плановете на всички проучени до днес църкви от средновековната столица, като са отбелязани годините на откриване, имената на проучвателите, размери и общи данни за архитектурата, вътрешната и външната украса.

В първата част – **I. Крепостта Царевец** са разгледани следните обекти: *кат. № 1(1-2)* Патриаршеска църква „Възнесение Христово” (означена с № 2 по археологическата номерация); *кат. № 2 (1-8)* Дворцови зали и църква „Св. Параскева” (№ 3 по археологическата номерация); *кат. № 3 (1- 29)* Църква № 9; *кат. № 4(1)* Църква № 12; *кат. № 5(1)* Църква № 19.

Втората част – **II. Крепостта Трапезица** включва: *кат. № 6 (1-30)* Църква № 2.; *кат. № 7 (1-2)* Църква № 3; *кат. № 8 (1-6)* Църква № 4.; *кат. № 9(1-13)* Църква № 5.; *кат. № 10 (1-9)* Църква № 6; *кат. № 11(1-10)* Църква № 8; *кат. № 12 (1-6)*

Трапезария на манастира при църква № 8 (по старото означение – църква № 9); *кат. № 13 (1-24)* Игуменарна на манастира при църква № 8.; *кат. № 14 (1-9)* Църква № 10.; *кат. № 15 (1-9)* Църква № 11.; *кат. № 16 (1-4)* Църква № 12.; *кат. № 17 (1-23)* Църква № 13.; *кат. № 18 (1-8)* Църква № 14; *кат. № 19 (1-21)* Църква № 19.

Третата част – **III. Църкви в кварталите** включва: *кат. № 20 (1)* Църква „Св. Димитър“; *кат. № 21 (1-33)* Църква „Св. Четиридесет мъченици“; *кат. № 22 (1-11)* Църква, южно от „Св. Четиридесет мъченици“; *кат. № 23 (1-2)* Църква „Св. Ап. Петър и Павел“.

Четвъртата част – **IV. Църкви в околностите** включва: *кат. № 24 (1-6)* Стар Преображенски манастир; *кат. № 25 (1- 8)* Църквата при с. Горско Ново село; *кат. № 26 (1-3)* Църквата при с. Хотница; *кат. № 27 (1-2)* Църквата при с. Леденик.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Откритите стенописи в църквите на средновековната столица Търново се разпределят в няколко групи, които очертават най-общо хронологическата картина за тяхното строителство и украса. В края на XII – началото на XIII в. се отнасят Патриаршеската църква “Възнесение Христово”, Дворцовият комплекс с църквата “Св. Параскева”, църква № 5, която играе ролята на катедрален храм, църква № 9 на крепостта Царевец, както и още няколко църкви на Трапезица (№№ 3, 16 и 19). Около средата и края на XIII в. са изградени голям брой църкви на двете крепости и в тяхната околност. Църквите в столицата на Второто българско царство не търпят съществени архитектурни промени, т.е. продължителността на тяхното функциониране се вписва в рамките на по-малко от два века - от началото на XIII – до края на XIV в. По-различен е случаят с църквите от кварталите между двете цитадели, повечето от които функционират и през следстоличния период на Търново.

Според архитектурния план църквите на Царевец и Трапезица попадат в няколко групи. Първата е на три апсидните кръстокуполни църкви (№ № 2, 3, 5 и 9 на Царевец и църква № 8 на Трапезица), които са над 20 м дълги и над 10 м широки. Втората група са еднокорабни, едноапсидни църкви с притвор и купол (№№ 1, 8, 10, 14 и 20 на Царевец и №№ 2 и 4 на Трапезица). Най-голяма е групата на църквите с полуцилиндрично засводяване и липса на пиластри в наоса (№№ 4, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19 и 24 на Царевец и №№ 5, 6, 7, 12, 13 и 14 на Трапезица). Последната група църкви са еднокорабни с полуцилиндричен свод и пиластри в наоса (№№ 6, 7, 12 и 21

на Царевец и №№ 10, 11, 17, 18, 19 и 20 на Трапезица). Преобладават църквите с полуцилиндлично засводяване, със и без пиластри в наоса и малки притвори.

Еднокорабният план и сводовото покритие на повечето от църквите в столицата насочва към сравнително еднотипен архитектурен интериор и сходна декоративна програма. Това добре се откроява при долните два регистъра, а от по-горните няма следи, но също може да се очаква композиционна близост. Обикновено в апсидите стои имитация на охрова драперия с черни или червени орнаменти, по стените са нарисувани пана, наподобяващи мраморен цокъл – *opus alexandrinum*, или *opus sectile*. Вторият регистър е запълнен с изображения на светци в цял ръст. Това са великите църковни отци -литургисти и епископи, които в някои от апсидите на църквите са стояли *en face*. Повечето от останалите изображения са на военни светци. В подкуполните арки на църква № 8 на Трапезица са стояли запазени медальони с бюстови изображения на светци. Профилите на ниши, пиластри и арки, страниците на врати и прозорци, са били украсени с разнообразни декоративни мотиви.

Важен етап в изследването са откритите фрагменти в северния двор на църквата „Св. Четиридесет мъченици”, които позволиха да се сглобят части от лицата и костюмите на няколко ктиторски двойки и да се попълни една цялостна композиция на търновския владетелски двор, свързана с първото стенописване на църквата, отразено в ктиторския надпис. Направеният опит за идентификация на царското изображение на Иван Асен II е от съществено значение за изучаване на портретните образи на българските владетели.

В отговор на въпросите за художниците, ателиетата и времето, когато са изписани търновските храмове и дворци, ясно е откроена група паметници, пряко свързани с византийски зографи и модели, и други, които могат да бъдат причислени към произведенията на търновския художествен център. Приведени са някои аргументи за развитието на средновековната живопис в Търново през XIII и XIV в.

При направените анализи и съпоставки се достигна до извода, че едни и същи художници изписват скалната църква „Св. Архангели” при с. Иваново, търновските църкви „Св. апостоли Петър и Павел” и „Св. Четиридесет мъченици”, както и храмът „Възнесение Христово” в Милешево. Характерът на живописата на трите църкви, свързани с Иван Асен II и неговото семейство („Св. Четиридесет мъченици”, „Св. апостоли Петър и Павел” и затрупаната църква в Иваново) се отличава с редица специфични особености, които отразяват интереса и предпочитанието на художниците към класическите модели. Фреските от тези църкви показват в ранния XIII в. уникален

стил, свързан с работата на солунски зографи, основаващ се на класически пропорции и идеал за красота, които са пример за динамичното развитие на изкуството в средновековна Европа.

Живописата в църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. Ап. Петър и Павел“ дава насоката за развитие и формиране на вкуса и похватите на поне няколко авторски колектива, които както изглежда около средата и през втората половина на XIII в. получават и изпълняват престижни поръчки, както в столицата, така и в различни градове на държавата. Вероятно тези зографски екипи с техните ученици и помощници създават художествен кръг със собствен почерк в българската столица и въпреки че техния стил доминира близо половин век, трудно може да се говори за съществуването на художествена школа, а по-скоро всички те, заедно с иконописци, миниатюристи и занаятчии превръщат Търново през XIII в. в утвърден художествен център.

В декорацията на търновските църкви от първите десетилетия на XIV в. наред със стенописната декорация, в църковния интериор е използвана и мозаечна техника. Наличието на стенна мозайка свидетелства за специалното внимание, което е отделено на монументалната украсата в столичните църкви, съпоставима с тази от големите градски и манастирски центрове на Византия и нейната столица, създадени по същото време. Картината допълват макар и оскъдните следи от подови мозайки, каменните релефи върху капители, саркофази, арки и пр., открити в двете крепости на столично Търново и техните квартали, които внесени или изпълнени на място, не отстъпват по качество на най-прочутите Константинополски и Солунски образци.

Църковното строителство в столичния Търнов и в цялата държава отбелязва нов подем по време на дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331-1371). Същият владетел с неговото семейство и обкръжение стават ктитори на многобройни църкви и манастири, някои от които са изцяло възобновени и стенописвани, а други новопостроени. С началото на неговото царуване изглежда се свързва стенописването на редица църкви в цитаделите и кварталите на столицата. Ктиторството на този владетел в Ивановската отшелническа колония, за изписването на която вероятно са ангажирани художници от Константинопол, отразява нарасналата роля, която заема монашеството в обществения живот на държавата, във връзка с утвърждаването на идеите на исихазма, отразени в някои специфични иконографски детайли, както в стенописите на пещерната църква в Иваново, така и в екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици“ и в Стария Преображенски манастир. Всъщност Ивановските стенописи бележат началото на онази тенденция към нарастване и усилване на драматичната

експресия в изкуството от края на XIV в., която се открива в стенописите от Хрельовата кула на Рилския манастир и църквата „Св. Димитър” в Търново.

При опита да създадем адекватна представа за стенописната украса на църквите в столично Търново се сблъскваме с липсата на изцяло запазени архитектурни структури. При почти всички храмове, открити при археологически разкопки, височината на оригиналните стени достига до първия регистър с прави изображения на светци, при това съхранени най-много до раменете. Лицата обаче липсват. По тази причина от изключителна важност се явява всеки образ, декоративна композиция, или костюм с неговата специфична и разнообразна украса, букви, части от архитектурна или природна среда, открити при археологическите проучвания на църквите. Всичко това дава, макар и ограничена, но вярна представа за характера на живописата на столично Търново.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. За първи път тук са включени всички разкрити досега 60 църковни постройки от средновековната столица Търново. Само при проучванията на 8 от тях не е открит стенописен материал. Разгледаните стенописи са от 27 храма, а за останалите 25 църкви има сведения за наличието на стенописна декорация, но откритите в тях фрагменти не е установено къде се съхраняват. В случаите, когато липсва конкретен стенописен материал, са привлечени всички известни фотографии, рисунки, схеми или други данни.

2. Обработените фрагменти са близо 10 000 бр. Половината от тях са укрепени и запазени в археологическите депа. В каталога на изследването са включени 300 фрески, представени под номера, сред които има отделни парчета или реставрирани пана, състоящи се от по-малки сглобени части.

3. От значение се явява всеки образ, или част от него, открит при археологическите проучвания на църквите или сглобен впоследствие, тъй като сред запазената живопис от столично Търново почти изцяло липсват лица. За стилово-иконографския анализ от особено значение се явяват новоразкритите 60 образа на светци и ктитори, които обогатяват сюжетното разнообразие на известната досега картина за средновековната търновска живопис.

4. За първи път са представени стенописите, намерени в северния двор на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Откритите фрагменти позволяват да се сглобят части от лицата и костюмите на няколко ктиторски двойки или да се попълни една цялостна композиция на търновския владетелски двор, свързана с първото стенописване на църквата, отразено в надписа на Иван Асен II. Новооткритите владетелски двойки вероятно допълват представата за ктиторския портрет в средновековна България, а опитът за идентификация на царското изображение на Иван Асен II е важен извор за българската история.

5. Поставени са основните въпроси за художниците, ателиетата и времето, когато са изписани търновските храмове и дворци. Ясно са открити иконографски и стилови образци, които обособяват група паметници, пряко свързани с византийски модели, и други, които могат да бъдат причислени към произведенията на търновския художествен център. Приведени са някои аргументи за развитието на средновековната живопис в Търново през XIII и XIV в.

6. Идентифицирана е структурата на живописния слой на откритите фрагменти, като е разграничена еднослойна, двуслойна и многослойна живопис. При няколко търновски църкви за първи път е регистриран и обяснен като отделен етап в технологията на живописване прием, при който целия живописен грунд е бил първоначално оцветен с ярка охра, а впоследствие предварително избрани места са покривани с тънки листи злато (варак). Тези наблюдения обогатяват архитектурната и художествената история на проучените църкви и комплекси.

7. В каталога на изследването са изложени важни данни по отношение размери, състояние, технология, топография на местонамирането и съхранение на стенописите, анотации на откритите копия, рисунки и схеми, съпроводени с кратко описание, стилово-иконографски аналогии и научен апарат. Специално приложение за архитектурния план и украса на средновековните църкви във В. Търново допълва каталожните данни.

8. Оригинален характер има албумът на изследването, който съдържа таблици с илюстрации на стенописния материал, подбрани аналогии във връзка със стилово-иконографския анализ, както и над 100 реконструкции на образи, сцени и декоративни орнаменти, които подпомагат по-цялостната визуална представа.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Стенописен фрагмент от църква № 11 в Червен. // С б. Преслав. С., 1993, 378-385.
2. Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата “Св. 40 мъченици” във Велико Търново. // С т а р о б ъ л г а р и с т и к а, 1999, № 2, 30-40 с ил.
3. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква “Св. 40 мъченици”. // С т а р о б ъ л г а р и с т и к а, 2000, № 4, 84-96, с ил. [съавт. Е. Дерменджиев].
4. Reconstruction of the Menology of the Forty Holy Martyrs Church in Veliko Turnovo. // А г с њ а е о л о г и с а л н o v e l t i e s, 2, Vol. 3, 2000, Sofia, 34-38. [съавт. Е. Дерменджиев].
5. Заметки об истории, архитектуре и стенописях Большого Нисовского монастыря. // С б. Скални и мегалитни паметници – проблеми и пътища за тяхното разрешаване. Международна конференция. Сборник. С., 2001, 30-37, с ил. [съавт. К. Тотев, Е. Дерменджиев].
6. Стенописни фрагменти, открити при последните разкопки на църквата “Св. 40 мъченици” във Велико Търново. // Ю б и л е н с б о р н и к в ч е с т н а п р о ф . Д и м и т њ р О в ч а р о в, 2002, В. Търново, 139-148.
7. Нов фрагмент от живописата в диаконикона на църквата “Св. 40 мъченици”, открит през 2001 г. // И з в. Исторически музей - В. Търново, XVII-XVIII, 2002-2003, 341-346
8. Живописата от 1230 г. в търновската църква “Св. 40 мъченици”. // Т р у д о в е н а к а т е д р и т е п о и с т о р и я и б о г о с л о в и е н а Ш У “ Е п и с к о п К о н с т а н т и н П р е с л а в с к и ” , т. 5, София, 2004, 263-273.
9. Сваляне на стенописния фрагмент “Видението на Прокъл” от украсата на църквата “Св. 40 мъченици”. // С б.: Търновска книжовна школа, т. 8, В. Търново, 2007, 637-548. [съавт. С. Русев].
10. Новооткрити стенописи от църква № XIX на Трапезица. // И з в. РИМ - В. Търново, XXIV-XXV, 2009-2010, В. Търново, 2010, 201-208.
11. Стенописи от новооткрита църква на хълма Трапезица във Велико Търново. // С б.: Търновска книжовна школа, т. 9, В. Търново, 2011, 420-432.
12. Стенописи от новооткрита църква, южно от Великата лавра „Св. 40 мъченици”, във Велико Търново. // И з в. РИМ – В. Търново, XXVI, В. Търново, 2011, 189-204.
13. Средновековни фрески, открити при разкопките във Велико Търново. // П р о б л е м и н а и з к у с т в о т о , 2, 2011, 48-57. [съавт. К. Тотев].
14. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007-2009), Т. 1, Фабер, В. Търново, 2011, 282 стр., 53 цв. Таблици и 185 фотографии. [съавт. К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев]
15. Стенописни фрагменти от разкопките на църква № 9 на Царевец. // И з в. РИМ – В. Търново, XXVII, В. Търново, 2012, 295- 323.
16. Възстановка на стенописни изображения от църквата, южно от манастира „Св. 40 мъченици” във Велико Търново. // ”Средновековният човек и неговия свят”. Сборник в чест на 70-та годишнина на д.и.н. проф. К. Попконстантинов. В. Търново, 2014, 371-383.
17. Консервационни проблеми на стенописите в църквите на крепостта Трапезица във Велико Търново. // Градът в българските земи. (по археологически данни). Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото на

ст. н. с. Вера Антонова, Шумен, 31 октомври – 1 ноември 2013 г., Шумен, 2014,
430-449.

Съдържание на дисертационния труд

СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА ТЪРНОВО

I ЧАСТ. ТЕКСТ

ПРЕДГОВОР

ВЪВЕДЕНИЕ

I глава. СТЕНОПИСИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ - ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА.

I-1. Първи сведения за църковната архитектура и живопис.

I-2.(1-3) Стенописи открити при разкопки и други дейности

I-3. Консервационно-реставрационни проблеми на стенописния материал

II глава. СТЕНОПИСИ ОТ УКРСАТА НА ТЪРНОВСКИТЕ ЦЪРКВИ.

II-1(1-4). Стенописи от църквите на крепостта Царевец

II-2(1-3). Стенописи от църквите на крепостта Трапезица

II-3 (.). Стенописи от църквите в кварталите

II-4 (.). Стенописи от църквите в околността

III глава. ОСОБЕНОСТИ НА ЖИВОПИСТА - АТЕЛИЕТА, ХУДОЖНИЦИ, ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ.

III-1. Център или художествена школа – опити за формулировка

III-2. Живописа на столично Търново през XIII в

III -3. Живописа на столично Търново през XIV в

IV глава. КАТАЛОГ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ПРИЛОЖЕНИЕ. Архитектура и украса на средновековните църкви в Търново

БИБЛИОГРАФИЯ

II ЧАСТ. ТАБЛИЦИ

КАТАЛОГ НА СТЕНОПИСИТЕ

СПИСЪК НА СТЕНОПИСИТЕ В КАТАЛОГА

ИЛЮСТРАЦИИ

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ